

Przemilczana wiedza – fenomen polskiego ezoteryzmu

Artur Jocz <https://orcid.org/0000-0001-8934-1167>

Pracownia Religioznawstwa i Badań Porównawczych
Instytut Kulturoznawstwa
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: artur.jocz@amu.edu.pl

Recenzja: *Polskie tradycje ezoteryczne (1890–1939)*, seria „Światło i Ciemność”, edycja specjalna, T. I–V, red. serii M. Rzczycka, T. 1–IV: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019; T. V: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego / Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Gdańsk–Warszawa 2020; [English edition: *Polish Esoteric Traditions (1890–1939): Selected Issues*, ed. A. Świerzowska, transl. S. Jones, Gdańsk University Press, Sopot 2019, ss. 335]

Poszukując interpretacyjnego klucza do twórczości Tadeusza Micińskiego (1873–1918) oraz recenzując jego literackie, filozoficzne, duchowe poszukiwania, Stanisław Brzozowski (1878–1911) napisał:

Odnaleźć w swem życiu znaczenie, to znaczy wejść w pakt z chaosem, rozpląnąć się w nim: los odwieczny wszystkich gnostyków, (i u gnostyków też trzeba szukać klucza do psychologii Micińskiego) [...]. Gnostycy usiłowali zawsze odnaleźć intelektualne zaklęcia przeciw losowi: formułę, mogącą służyć do bezpiecznego przebycia groźnych dzielnic piekła. Miciński szuka zaklęć, które by zaspokoily wiecznie szarpiący mu duszę ból: kim jesteś, co czynisz w świecie¹.

Najważniejszym stwierdzeniem w cytowanej wypowiedzi wydaje się śmiała sugestia, która głosi, że właśnie w tradycji gnostycznej można odnaleźć genезę podstawowych dla tożsamości kultury europejskiej pytań o naturę człowieka i jego miejsce w rzeczywistości. W następnym kroku badacz uznaje, że jest ona również jednym z fundamentów oglądu/kreacji rzeczywistości w literackim świecie Micińskiego. W ten sposób jeden z najprzenikliwszych badaczy polskiej kultury artystycznej stwierdził, że gnoza i gnostycyzm (archetypiczna herezja w rozumieniu chrześcijańskim) stały się jej częścią właśnie za sprawą duchowych i literackich poszukiwań

¹ S. Brzozowski, *Legenda Młodej Polski. Studya o strukturze duszy kulturalnej*, Kraków–Wrocław 1983, s. 469–470.

autora *Niedokonanego*. Jednocześnie warto podkreślić, że podobne sugestie na temat gnostycznych elementów w kulturze polskiej formułował na łamach poznańskiego czasopisma „Zdrój” także Stanisław Przybyszewski (1868–1927). W cyklu artykułów *Ekspresjonizm – Słowacki i „Genezis z Ducha”* twierdził, że twórczość jednego z najważniejszych polskich romantyków można śmiało interpretować poprzez gnostyczne kategorie pojęciowe². Do wskazanego zagadnienia recepcji gnozy w polskiej kulturze duchowej i literackiej nawiązała też ówczesna teozofka Stanisława Hausnerowa, która pisała między innymi:

Jedna jest tylko wiedza. Jak promienie ku osi swej zdążają wszystkie systemy naukowe i religijne ku jednej odwiecznej prawdzie [...]. Nad zdobyciem klucza do tych tajemnic pracują od wieków jednostki wybrane, które łącząc się w towarzystwa i bractwa tajemne, badają ukryte przed oczami przeciętnego człowieka prawa i siły rządzące światem. [...] Wtajemniczeni nasi to Mickiewicz, Słowacki, Krasiński, Towiański, Hoene-Wroński, Cieszkowski³.

Wczytując się w przywołane słowa, wypada oczywiście zauważyć podejmowane próby dowartościowania własnych idei poprzez odwołanie do autorytetu polskich poetów romantycznych oraz filozofów. Jednakże równie istotne są rozważania na temat ekskluzywnego, czyli ezoterycznego nurtu w kulturze i jego relacji z nurtami egzoterycznymi. Hausnerowa twierdzi zatem, że poszukiwanie wiedzy (gnozy) na temat natury rzeczywistości dostępne jest tylko dla ludzi wybranych. Chcąc wskazać genezę tego typu postrzegania istoty bytu, należy przypomnieć rozważania Jerzego Prokopiuka (1931–2021), który starał się intelektualnie przybliżyć zjawisko wczesnochrześcijańskiego napiętnowania gnostycyzmu poprzez uznanie go za objaw herezji. Twierdził między innymi, że ten rodzaj instytucjonalnej stygmatyzacji doprowadził do uformowania się pewnego rodzaju kulturowych „podziemi”, w których prowadzono gnostyczne poszukiwania duchowe. Jednocześnie w sposób pośredni przyczyniły się one do swoistego nasycenia rodzącej się tradycji myśli europejskiej pragnieniem posiadania wiedzy (gnozy) przeznaczonej dla wybranych, która z natury otoczona jest aurą tajemnicy, czyli ma charakter ezoteryczny⁴. Jednocześnie Prokopiuk stwierdził, że gnostyczne doświadczenia stały się między innymi inspiracją dla takich ezoterycznych ruchów duchowo-filozoficznych, jak różokrzyżostwo (XVII–XX w.) i antropozofia (XX w.)⁵.

Recenzując *Polskie tradycje ezoteryczne (1890–1939)*, t. 1–5, czyli niezwykle specjalistyczne, wielotomowe wydawnictwo, trudno jest oczywiście wdawać się w definiowanie podstawowych pojęć oraz kreślenie linii ewolucyjnych ezoteryki, a także jej gnostycznych, neagnostycznych egzemplifikacji oraz problemów ich recepcji w obrębie kultury polskiej. To wszystko czytelnik znajdzie na kartach wspomnianych książek. Jednocześnie wspomnienie słów Brzozowskiego, Przybyszewskiego, Hausnerowej powinno umożliwić czytelnikowi prawidłową eksplikację celów

² Zob. S. Przybyszewski, *Ekspresjonizm – Słowacki i „Genezis z Ducha”*, „Zdrój” 1918, z. 1, s. 5–7; z. 2, s. 36–39; z. 3, s. 66–68; z. 4, s. 99–101; z. 5, s. 132–134; z. 6, s. 164–169.

³ S. Hausnerowa, *Zagadnienia obecnej doby w oświeceniu nauk teozoficznych*, „Zdrój” 1918, z. 4, s. 103–104.

⁴ Zob. J. Prokopiuk, *Gnoza i gnostycyzm*, Warszawa 1998, s. 29–30.

⁵ Zob. *ibidem*, s. 13.

projektu badawczego, który zaowocował publikacją *Polskich tradycji ezoterycznych (1890–1939)*. Jego autorzy podjęli się niezwykle intelektualnie interesującego, ale jednocześnie metodologicznie trudnego zadania naukowego zweryfikowania sugestii przywołanych już twórców, którzy budowali fundamenty kultury polskiej w poddanych badaniom latach 1890–1939. Podjęte zadanie jest tym bardziej trudne, że dotyczy badań ezoterycznych fenomenów w obrębie całej kultury polskiej i w bardzo precyzyjnie dookreślonym okresie historycznym.

Na czele tego projektu oraz interdyscyplinarnego zespołu naukowców stanęła prof. Monika Rzczycka (UG), która w 2015 roku złożyła do Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki projekt grantu *Kultura polska wobec zachodniej filozofii ezoterycznej w latach 1890–1939*. Dzięki pozytywnym recenzjom w kwietniu 2016 rozpoczęła się realizacja projektu badawczego 0186/NPRH4/H2b/83/2016, którego wymiernym rezultatem jest recenzowana edycja zbiorowa *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939*. To również edycja specjalna serii wydawniczej „Światło i Ciemność”, która od lat ukazuje się w Wydawnictwie Uniwersytetu Gdańskiego, a jej inicjatorką była właśnie prof. Rzczycka. Dzięki włożonej przez nią badawczej inwencji i organizacyjnemu zaangażowaniu wspomniana seria wydawnicza umożliwiła publikację wielu autorom ważnych naukowo prac na temat filozoficznych i duchowych fundamentów ezoteryki oraz jej wszechstronnej obecności w europejskiej przestrzeni kulturowej. Dlatego pomysł włączenia sygnalizowanej edycji zbiorowej do serii wydawniczej „Światło i Ciemność” uważam za logicznie uzasadniony i stanowiący pewnego rodzaju dopełnienie wcześniejszych publikacji.

Redakcji naukowej tomu pierwszego *Polskich tradycji ezoterycznych 1890–1939* podjęły się Monika Rzczycka i Izabela Trzczińska. Proponując podtytuł tomu *Teozofia i antropozofia*, badaczki bardzo dobrze sygnalizują neognostyczną ewolucję ezoteryki, której linie rozwojowe chcą prześledzić w kulturze polskiej. Recenzowany tom otwiera artykuł Moniki Rzczyckiej i Izabeli Trzczińskiej zatytułowany *Przedmiot i metody badań nad ezoteryzmem w kontekście polskim*. Jest to bardzo istotny tekst, ponieważ nie tylko stanowi dobre studium tego, co na temat badania fenomenu ezoteryzmu osiągnięto w nauce europejskiej i światowej, ale przede wszystkim zarysowuje program dostosowania wypracowanych już metod badawczych do warunków polskich. Inicjatorom omawianego projektu naukowego nie chodzi jednak o bezkrytyczne zastosowanie metodologii wypracowanej między innymi przez uczonych skupionych wokół Instytutu Warburga lub niestychanie istotnych osiągnięć poznawczych Woutera J. Hanegraaffa (ur. 1961). O dogłębnej znajomości tej tradycji badawczej świadczy natomiast rozległa bibliografia pomieszczona w recenzowanym tomie. Tego typu założenie stanowi oczywiście o niewątpliwej wartości całego projektu badawczego.

Chcąc wypracować własną, swoistą metodologię badania ezoterycznego wymiaru kultury polskiej, Rzczycka i Trzczińska rozpoczynają od prawidłowego dookreślenia wewnętrznych zasad funkcjonowania interdyscyplinarnego zespołu badaczy, których zdołały zachęcić do czynnego udziału we wspomnianym projekcie. Dzięki temu udaje się im w całej pełni wykorzystać jego naukowy potencjał. Dobrą, instytucjonalną platformą integrującą badaczy afiliowanych przecież w różnych ośrodkach

naukowych w Polsce i w Europie stało się również zarejestrowane w grudniu 2013 roku w Krakowie Polskie Stowarzyszenie Badań nad Zachodnim Ezoteryzmem. Z kolei ewidentnie poznawczo płodnym pomysłem okazał się podział owego zespołu na sześć następujących sekcji: Polska teozofia (kierownik Izabela Trzcińska), Polska antropozofia (kierownik Diana Oboleńska), Polski spirytyzm i mediumizm (kierownik Anna Mikołajko), Polskie formacje masońskie i paramasońskie (kierownik Tadeusz Cegielski), Inne formacje ezoteryczne na ziemiach polskich. Polscy ezoterycy poza ugrupowaniami (kierownik Agata Świerzowska), Ezoteryzm polski w debacie społecznej (kierownik Urszula Patocka-Sigłowy). Tak zorganizowany zespół badawczy wyznaczył fundamentalne cele swoich naukowych poszukiwań, które miały doprowadzić do eksplikacji fenomenu polskiej ezoteryki.

Pierwszym celem było poddanie analizie i opisanie mechanizmów recepcji zachodnich nurtów ezoterycznych na gruncie polskim. Dzięki temu możliwe będzie sprawdzenie stopnia popularności na przykład klasycznej gnozy, hermetyzmu, kabały, myśli różokrzyżowej, a także dalekowschodniej wśród polskich, duchowych poszukiwaczy. Drugim celem badawczym stało się ukazanie stosunku polskich środowisk ezoterycznych do zagadnienia odzyskania niepodległości. Metodologiczną wartość tego celu weryfikuje swoiste zdeterminowanie, w ówczesnej rzeczywistości politycznej i historycznej, kształtu kultury polskiej przez problematykę niepodległościową. Trzeci cel naukowy również koncentruje się na ukazaniu polskiej swoistości w ezoterycznych poszukiwaniach. Badacze postanowili prześledzić drogi recepcji zachodniej myśli ezoterycznej w polskim środowisku duchowym. Jednym z przejawów polskiego stosunku do tradycji ezoteryki zachodniej miał się stać swoisty indeks uczestnictwa Polaków w międzynarodowych organizacjach ezoterycznych, na przykład Towarzystwo Teozoficzne, Towarzystwo Antropozoficzne. Formułując swój czwarty cel badawczy, wspomniane zespoły zdecydowały się zwrócić baczniejszą uwagę na podejmowane w polskim środowisku ezoterycznym próby swoistej przebudowy paradygmatu naukowości. Wypada pamiętać, że wielu rodzimych duchowych poszukiwaczy legitymowało się tytułami naukowymi i podejmowało próby uzgodnienia, przemyślenia relacji pomiędzy nauką i nieortodoksyjną religijnością. Tego typu działania były zresztą podejmowane w owym okresie historycznym także w innych dziedzinach kultury, na przykład Tadeusz Miciński w swojej *Nietocie* poszukiwał kulturowych i duchowych więzi pomiędzy polską tradycją góralską i hinduizmem. Swoistym podsumowaniem wymiernych efektów owych planów badawczych stało się opracowanie i opisanie zestawu idei przewodnich (ich pełnej eksplikacji poświęcony został tom piąty publikacji) konstytuujących fenomen polskiego ezoteryzmu w latach 1890–1939.

Redakcji naukowej tomu drugiego recenzowanej publikacji o podtytule *Formacje, ludzie idee* również podjęły się Monika Rzeczycka i Izabela Trzcińska. Jego zasadniczym atutem jest koncentracja na szczegółowych problemach, które zajmowały polskie środowiska ezoteryczne w badanym okresie. Należy podkreślić, że wszystkie artykuły pomieszczone w sygnalizowanym tomie świadczą o bardzo dobrze wykonanych kwerendach bibliograficznych. Dzięki temu w wielostronny sposób udało się autorom przybliżyć wybrane postaci duchowych poszukiwaczy tamtego czasu. Na

szczególną uwagę zasługują teksty przybliżające idee wspomnianego już paradygmatu nowej nauki, która mogłaby przewyciężyć antymetafizyczne stanowisko pozytywizmu (zob. Anna Mikołajko, *Spirytyzm czy mediumizm? O polskich zmaganiach ze zjawiskami przeczącymi nauce*; Izabela Trzcńska, *Agnieszka Pilchowa i Stefan Ossowiecki – między jasnowidzeniem a paradygmatem nowej nauki*; Renata Wiczorek, *Scjentyzyczno-kabalistyczna wizja rzeczywistości według Lucjana Mariana Freytaga*). Natomiast dwa kolejne artykuły dostarczają wielu ważnych informacji na temat obecności kwestii narodowej w przymysłeniach polskich ezoteryków (zob. Agata Świerzowska, *Mieczysław Geniusz – „dziejowy duch Polski” w ezoterycznych poszukiwaniach Mędrca z Port-Saidu*; Agata Świerzowska, *Wincenty Lutosławski – poszukiwania (oraz wątpliwości) ezoteryczne i program odrodzenia narodowego*). Wczytując się w przywołane teksty Świerzowskiej, warto zauważyć, że przypadek Wincentego Lutosławskiego, filozofa, profesora uniwersyteckiego, uznanego badacza dorobku Platona, stanowi dobrą ilustrację wspomnianego już założenia metodologicznego, które legło u podstaw omawianego projektu badawczego. Postawa naukowa Lutosławskiego świadczy zatem o konieczności zdjęcia pewnego deprecjonującego odium, którym pozytywistycznie zorientowana nauka obarczyła alternatywne poszukiwania duchowe. Jednocześnie jego przymysłenia na temat kondycji narodowej Polaków dowodzą, że wszelkie działania polityczne wymagają zazwyczaj istnienia metafizycznych fundamentów. Na końcu recenzowanego tomu znalazł się istotny artykuł Urszuli Patockiej-Sigłowej *Polska prasa ezoteryczna i wydawnictwa książkowe w latach 1890–1939*, który stanowi rozwinięcie poszukiwań badawczych autorki prezentowanych w pierwszym tomie *Polskich tradycji ezoterycznych...* (zob. U. Patocka-Sigłowa, *Prasa teozoficzna i wydawnictwa antropozoficzne w II RP*). Waga obu tekstów dla całego ocenianego projektu naukowego polega przede wszystkim na tym, że jest to jeden z pierwszych tak kompetentnie przygotowanych zbiorów tytułów czasopism oraz publikacji zwartych, które były wydawane przez polskie środowiska ezoteryczne. Dzięki temu swoistemu indeksowi kolejni badacze uzyskają możliwość szybszego dotarcia do interesujących ich publikacji. Dodatkowym atutem tych artykułów jest wskazanie bibliotek, w których zbiorach można owe druki odnaleźć.

Redakcję naukową trzeciego tomu *Polskich tradycji ezoterycznych...* przygotowali Monika Rzczycka i Tadeusz Cegielski, a w podtytule publikacji dodano *Masoneria*. Dzięki owej monotematyczności publikacja daje czytelnikowi możliwość precyzyjnego prześledzenia procesu ewolucji zjawiska kulturowego, które w historii Europy i Polski wzbudzało, i ciągle jeszcze wzbudza, nie tylko intelektualne zainteresowanie i ekscytację. Lekturę recenzowanego tomu warto rozpocząć od pewnego rodzaju wstępu w tę arcyciekawą problematykę, czyli od artykułu Rzczyckiej i Cegielskiego *Polscy ezoterycy i wolnomularze*. Autorzy w swoich rozważaniach koncentrują się na zdiagnozowaniu bardzo istotnego naukowo problemu, to znaczy na dookreśleniu fenomenu swoistej linii demarkacyjnej pomiędzy polskimi środowiskami ezoterycznymi (np. teozofowie, antropozofowie) i masonerią. Chodzi oczywiście o spór pomiędzy teozoficzną, antropozoficzną duchowością i masonskim racjonalizmem. Autorzy artykułu bardzo słusznie podkreślają, że przykładowo twórca antropozofii Rudolf Steiner (1861–1925) duchowych korzeni swojego nauczania poszukiwał

u mitycznych w kulturze europejskiej różokrzyżowców, a nie w masońskiej tradycji, z którą zapoznał się, będąc członkiem niemieckiej loży Memphis-Misraim. Poszukując rozstrzygnięcia wskazanego problemu, warto zapoznać się z kolejnym artykułem pomieszczonym w omawianym tomie. Jest to *Wolnomularstwo jako system ezoteryczny* Tadeusza Cegielskiego. Ów niezwykle erudycyjny tekst został przecież napisany przez znakomitego znawcę problematyki masońskiej. Jego najważniejszy atut stanowi dobrze uzasadniona eksplikacja tezy, która głosi, że propagowana przez wolnomularzy pochwała racjonalizmu nie wyklucza tęsknoty za zdobyciem jednoznacznej wiedzy (gnozy?) na temat natury rzeczywistości transcendentnej. Dwa kolejne teksty prof. Cegielskiego koncentrują się natomiast na wszechstronnym i wnikliwym przybliżeniu narodowego charakteru polskiej masonerii. W owym sprawozdaniu z badań podjęta zostaje merytoryczna dyskusja z pokutującym w polskim dyskursie publicystycznym przekonaniem o skrajnie kosmopolitycznym charakterze wolnomularstwa (zob. T. Cegielski, *Polish National Lodge no.534 na Wsch. Londynu (1847–1947)*. *Anatomia loży na obczyźnie*; T. Cegielski, *Feniks z popiołów. Odrodzenie wolnomularstwa polskiego (1909–1921)*).

Redaktorką naukową czwartego tomu *Polskich tradycji ezoterycznych...* została Diana Oboleńska i zaproponowała podtytuł *Źródła i dokumenty*. Prezentowany tom stał się więc ukoronowaniem niesłychanie żmudnej, ale również bardzo potrzebnej pracy badawczej, której istotą są szczegółowe kwerendy biblioteczne. Dzięki nim zdobywa się zazwyczaj arcyciekawy materiał faktograficzny, który może stanowić punkt wyjścia dalszych naukowych poszukiwań. Tak też jest w tym przypadku. Przejrzysty charakter nadaje natomiast publikacji podział na części, nadzorowany przez kierowników przywołanych już sekcji badawczych (tzn. teozofii, antropozofii, spirytyzmu i mediumizmu, innych formacji ezoterycznych oraz masonerii). Każdą część rozpoczyna bardzo kompetentne wprowadzenie, które charakteryzuje naturę konkretnego polskiego ugrupowania ezoterycznego, a następnie prezentowane są ich statuty, deklaracje itp. (np. polskich stowarzyszeń teozoficznych i antropozoficznych, wewnątrz dokumenty wolnomularskie) oraz listy poszczególnych członków i sympatyków. To świadome zestawienie umożliwia uzyskanie ciekawego poznawczo materiału badawczego. Jest to zawsze pewnego rodzaju konfrontacja oficjalnych dokumentów wytworzonych w badanym środowisku z listami, które jeśli mają nawet charakter swoiście „firmowej” korespondencji, to i tak są zawsze w jakiejś mierze manifestacją prywatnych opinii i przeżyć ich autorów. Naukowcy przekazali zatem czytelnikowi tego tomu wielostronny obraz analizowanego zjawiska kulturowego.

Ostatni, piąty tom *Polskich tradycji ezoterycznych...* naukowo zredagowali Tadeusz Cegielski i Mariusz Dobkowski oraz przyjęli podtytuł *Idee przewodnie*. Publikacja będąca efektem ich wnikliwej pracy koncepcyjnej jest bardzo istotna z tego powodu, że stanowi świadomą metarefleksję nad naukowymi ustaleniami, które zgromadzone zostały w pozostałych tomach. Redaktorzy zaproponowali ponowne przemyślenie paradygmatu badawczego przyświecającego naukowcom zgłębiającym fenomen polskiego ezoteryzmu i dzięki temu mogli dokonać swoistej weryfikacji zamierzeń badawczych, które sformułowano w tomie pierwszym. Chcąc

praktycznie przeprowadzić zasygnalizowane zamierzenie, redaktorzy piątego tomu zaproponowali realizującym omawiany grant badawczy wykonawcom prezentację swoich osiągnięć w trzech grupach tematycznych. Pierwszą z nich stanowią tak zwane *Wyznaczniki tożsamości*, które przybliżają czytelnikowi filozoficzne, a przede wszystkim duchowe i gnostyczne fundamenty polskich formacji ezoterycznych powstających i rozwijających się w latach 1890–1939. Z kolei grupa tematyczna *Wobec tradycji* umożliwia pełną eksplikację wyników badań, które wreszcie bardzo precyzyjnie wyjaśniają fenomen stosunku polskich środowisk ezoterycznych do wcześniejszych tradycji religijnych, czyli chrześcijaństwa i gnostycyzmu. Natomiast szczególnej uwadze czytelniczej warto polecić naukowo ciekawe relacje z badań, których wyniki zaprezentowano w grupie tematycznej *Konteksty kultury*. Ich autorzy przedstawiają zjawisko ezoterycznych inspiracji, które przyczyniły się do określonego uformowania kultury polskiej, na przykład w jej literackich, artystycznych (sztuki piękne) i społecznych przejawach. W ten sposób udało się udowodnić, że duchowe, czasami nieortodoksyjnie religijne poszukiwania nie były tylko marginesem w polskiej kulturze. Dzięki ich twórcom, a także korzystającym z owych idei artystom, stały się one jednym z konstytuujących ją fundamentów (zob. m.in. I. Trzcńska, *Duchowość. Teozoficzne koncepcje i praktyki rozwoju duchowego w kulturze polskiej od początku XX wieku do 1939 roku*; D. Oboleńska, *Wyobraźnia. Mickiewicz kontra Słowacki a antropozofia polska w latach 1904–1939*; M. Dobkowski, *Gnostycyzm. Recepcja gnostycyzmu i manicheizmu w polskich publikacjach z lat 1890–1939 ze szczególnym uwzględnieniem literatury ezoterycznej*).

Swoistym suplementem recenzowanego wydawnictwa stał się opracowany pod redakcją naukową Agaty Świerzowskiej anglojęzyczny tom tekstów, wśród których są nie tylko tłumaczenia artykułów znajdujących się w innych tomach *Polskich tradycji ezoterycznych...*, ale także te przygotowane tylko na potrzeby tego wydawnictwa. Dzięki temu naukowa wiedza o fenomenie polskiego ezoteryzmu dotrze poza granice naszego kraju.

Podsumowując, pięć tomów *Polskich tradycji ezoterycznych 1890–1939* to rezultat metodologicznie dojrzałej i bardzo sprawnie pod względem organizacyjnym przeprowadzonej koncepcji badawczej. Zaproponowana metodologia została wsparta przez refleksję metanaukową w tomie piątym i dzięki temu czytelnik otrzymuje prawidłowe i kompletne ujęcie tematu. Interdyscyplinarność i merytoryczna kompetencja zespołu naukowców zapewniła natomiast ukazanie w recenzowanej publikacji wielostronnej oraz myślowo bogatej panoramy rodzimego ezoteryzmu, a także jego wpływu na kształt kultury polskiej. Artykuły składające się na kolejne tomy zachęcają do czytania ze względu na jasne i bardzo dobrze źródłowo udokumentowane wywody. Dodatkowym atutem jest zawsze kompetentnie dobrana bibliografia, która świadczy o dogłębnych (również zagranicznych) kwerendach bibliotecznych. Warto podkreślić formalnie intrygującą szatę graficzną okładek oraz ilustracje wewnątrz poszczególnych książek, które interesująco komentują treść wybranych artykułów. Gruntowna i uważna lektura tej obszernej (w dobrym tego słowa znaczeniu) publikacji stanowi fascynującą intelektualnie przygodę.

Bibliografia

- Brzozowski S., *Legenda Młodej Polski. Studya o strukturze duszy kulturalnej*, Kraków–Wrocław 1983.
- Hausnerowa S., *Zagadnienia obecnej doby w oświeceniu nauk teozoficznych*, „Zdrój” 1918, z. 4, s. 103–104.
- Polish Esoteric Traditions (1890–1939): Selected Issues*, red. A. Świerżowska, Sopot 2019.
- Polskie tradycje ezoteryczne (1890–1939)*, seria „Światło i Ciemność”, red. serii M. Rzezycka, T. I: *Teozofia i antropozofia*, red. M. Rzezycka, I. Trzcińska, T. II: *Formacje, ludzie, idee*, red. M. Rzezycka, I. Trzcińska, T. III: *Masoneria*, red. M. Rzezycka, T. Cegielski, T. IV: *Źródła i dokumenty*, red. D. Oboleńska, T. I–IV: Gdańsk 2019; T. V: *Idee przewodnie*, red. M. Dobkowski, T. Cegielski, Gdańsk–Warszawa 2020.
- Prokopiuk J., *Gnoza i gnostycyzm*, Warszawa 1998.
- Przybyszewski S., *Ekspresjonizm – Słowacki i „Genezis z Ducha”*, „Zdrój” 1918, z. 1, s. 5–7; z. 2, s. 36–39; z. 3, s. 66–68; z. 4, s. 99–101; z. 5, s. 132–134; z. 6, s. 164–169.